

“IXVON AS-SAFO” ISLOM TAFAKKURIDA YANGI PIFAGORCHILIK OQIMI TA’SIRINING NAMUNASI SIFATIDA

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-236-240>

Azamatova Sevinch Valijon qizi

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq falsafasi va madaniyati yo‘nalishi 4-bosqich talabasi*

Ilmiy rahbar: Sulaymonov Jasur Baxtiyarovich

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq falsafasi va germevtika kafedراسi dotsenti, PhD*

Annotatsiya: Ushbu maqolada X asr Islom olamidagi ijtimoiy-siyosiy va ilmiy-madaniy muhit hamda "Ixvon as-Safo" jamoasining shakllanish omillari yoritilgan. Muallif jamoaning matematikaga bo‘lgan yondashuvi, sonlar falsafasi va koinot tuzilishini raqamlar orqali tushuntirish usullarini antik davr Pifagorchilik an‘analari bilan qiyoslaydi. Shuningdek, matnda Ixvon as-Safoning arifmetikani "nafs ilmi"ga va ilohiyotga bog‘lashi, ularning Aristotel va Pifagor ta‘limotlariga munosabati hamda o‘ziga xos idealistik qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Ixvon as-Safo, Pifagorchilik, Islom falsafasi, matematika, arifmetika, sonlar ilmi, emanatsiya, javhar, Al-Kindiy, makrokosmos.

Musulmonlar uchun milodiy X asr ziddiyatlarga to‘la bir davr bo‘lib tarixga muhrlangan. Bu davr bir tomondan siyosiy qarama-qarshiliklar va o‘zaro urushlarga to‘la bir vaqt bo‘lsa, boshqa tomondan ilm egalaring sarmahsul mehnatlari meva bergan edi.

Ushbu asrda siyosiy hayot ochiq-oydin fasodga yuz tutdi. Bog‘doddagi xalifalik qudrati zaiflashib bordi. Butun davlat tizimi izdan chiqdi, uzoq o‘lkalar tamoman mustaqil bo‘lib ajralib chiqdi, yaqin viloyatlar esa o‘zlarining iqtisodiy va ijtimoiy holatlaridan kelib chiqib, turlicha darajadagi ichki mustaqillikka intila boshladilar. Natijada, bu davrda islom olami raqobat va nafs kurashi hamda tartibsizlik va g‘alayonlar maydoniga aylandi.

Boshqa tomondan esa, ularning ilmiy hayoti ilgari misli ko‘rilmagan darajada yuksaldi. She‘riyat va nasr gullab-yashnadi, ilm va falsafa kamolga yetdi, tilshunoslik fanlari rivojlandi, tarix va geografiya fanlari oyoqqa turdi.

Hijratdan keyingi dastlabki istilolar musulmon jamoasiga rang-barang falsafiy merosni taqdim etdi. Bu meros orasida Yunoniston xazinasi eng asosiysi edi. Islom olamining ellinistik dunyo bilan aloqalari kengayishi natijasida, Pifagor, Platon va Aristotel kabi yunon olimlarining merosi keng o‘rganilina boshlandi. Tibbiy ilmlarning rivojlanishi va tarjima qilingan matnlarga bo‘lgan ehtiyoj natijasida ularning g‘oyalari yaxshiroq o‘rganildi va ko‘plab ziyolilar hamda faylasuflarning

asarlariga o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Bunday ta’sir ostida bo‘lganlar orasida Ixvon as-Safo ham bor edi¹.

Arablar orasidagi birinchi falsafiy maktab Al-Kindiy maktabi bo‘lib, u falsafiy ilmlarni matematika ustiga qurgan va bu yo‘nalishni Pifagorga bog‘lagan edi. Keyinchalik, hijriy III asrning oxirigacha barcha arab faylasuflari ushbu yo‘nalishni qabul qildilar. Al-Kindiyning "Arastu kitoblarining miqdori haqida"gi risolasiga ko‘ra, falsafiy tadqiqotlar to‘rtta matematik ilmdan (arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqa) boshlanadi. Ixvon as-Safo risolalarini yozishda ham xuddi shunday yo‘l tutdi. Risolalar tabdil qilish ham matematikadan boshlandi va dastlabki oltita risola aynan shu ilmga bag‘ishladi. So‘ngra ikkinchi va uchinchi risolalarda sonlar ilmini ilohiyotga (metafizikaga) bog‘lashga urinishadi. (risolalar sharhi)

“Bilgilki, ey mehribon va fozil birodar! – Alloh seni va bizni O‘zidan bo‘lgan ruh bilan qo‘llasin – hikmat egalari (hakimlar) boshqa barcha matematik ilmlardan oldin sonlar ilmini (arifmetikani) o‘rganishni taklif etganlar. Zero, bu ilm har bir nafsa (ruhda) potensial ravishda (bil-quvva) mavjuddir. Inson bu ilmga erishish uchun boshqa bir tashqi misolga muhtoj bo‘lmay, faqatgina o‘zining fikriy quvvati bilan mulohaza yuritishi kifoyadir.

Bilgilki, ey mehribon va fozil birodar, bizning ushbu risoladan ko‘zlagan maqsadlarimizdan biri uning boshida bayon qilingan bo‘lsa, ikkinchi maqsadimiz — 'Nafs ilmi' (psixologiya) haqida ogohlantirish va insonni o‘z javharini (mohiyatini) tanishga undashdir. Zero, aqlli kishi sonlar ilmini o‘rganib, uning jinslari miqdori, turlarining taqsimoti va ularning xususiyatlari haqida fikr yuritganida, bularning barchasi oraz ekanini, ularning mavjudligi va qoyimligi esa faqat nafs bilan bo‘lishini anglaydi. Demak, nafs — javhardir, chunki, oraz faqat javhar bilangina qoyim bo‘ladi va faqat uning ichidagina mavjud bo‘ladi.

Bilgilki, ey birodar, hakim faylasuflarning matematik ilmlarni o‘rganishdan va o‘z shogirdlarini shu ilmlar bilan tarbiyalashdan maqsadi — ushbu ilmlar orqali tabiatshunoslik (fizika) ilmlariga o‘tish yo‘lini topishdir...²"

Shuning uchun ilm talab qiluvchi kishi o‘z o‘rganishini sonlar ilmidan boshlashi shart, zero, son tushunchasi har bir inson aqlida g‘ariziy (instinktiv) ravishda mavjuddir. Agar Aristotel nazdida inson “nutq so‘zlovchi hayvon” bo‘lsa, Pifagorchilar nazdida inson “sanoqqa qodir hayvon”dir.

Tillarning xususiyatlari xalqlarga qarab farqlangani holda, sonlar ilmi barcha millatlar uchun tamoyillari bir xil bo‘lgan universal ilmdir. Falsafa matematikadan uzoqlashib, mantiq ustiga qurilganida, u ma‘lum bir madaniyatga xos bo‘lgan fanga aylanadi.

Ixvon as-Safoning "Risolalar"i boshdan-oyoq Pifagor va pifagorchilar ruhi bilan sug‘orilgan. Aristotel pifagorchilar o‘zlarini matematika faniga bag‘ishlaganliklarini va haqiqatan ham ushbu sohani rivojlantirgan birinchi kishilar bo‘lganliklarini ta’kidlagan edi. Ularning izlanishlari matematik prinsiplar har bir narsaning negizida

¹ Muslim Neoplatonists An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity (Ikhwan al-Safo ') Ian Richard Netton. Edinburgh University Press -p. 33

² “Risolalar”, Ixvon as-Safo. Dar al-Kutub al-Ilmiyah-1957 (Beyrut), 1-risola, 1-jild, 26-27-betlar(arab tilida)

yotadi degan qarashni bayon qiladi. Raqamlar bu prinsiplarning birinchisini tashkil etar edi va raqamlar bilan moddiy hamda ruhiy hodisalar o‘rtasida ko‘plab o‘xshashliklar aniqlangan. Butun koinot raqamlar asosida modellashtirilgan edi. Ushbu pifagorcha qarashlar Ixvon as-Safoning sonlar muhimligiga urg‘u bergan "Risolalar"ida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Ixvon as-Safo qayta-qayta o‘z safdoshlarini uchta oliy fan — mantiq, fizika va ilohiyotni o‘rganishga kirishishdan oldin matematika fanini yaxshi o‘zlashtirishga undaydi. Ularning ta’kidlashicha, sonlar, ularning qonuniyatlari, tabiati, turlari va xossalari haqida bilimga ega bo‘lgan inson yaratilgan narsalarning turlari, ularning hozirgi sifatleri sababi va nima uchun ular mavjud bo‘lganidan ko‘proq yoki kamroq emasligi bilan yaqindan tanish bo‘ladi. Maxluqotning tabiati sonlar tabiatiga muvofiq keladi, degan pifagorcha e’tiqodni keltirar ekan, Ixvon as-Safo shunday yozadi: "Bu bizning birodarlarimizning mazhabidir (fikriy yo‘nalishidir)."³

Raqam koinotdagi asosiy prinsip va uning tuzilishi bilan uzviy bog‘liq ekanligi haqidagi ishonchdan tashqari, Ixvon as-Safo ma’lum bir raqamlarga alohida ahamiyat va mazmun berishda ham pifagorchilarga o‘xshardi. Pifagorchilar nazdida to‘rt soni ba’zan adolat ramzi edi, chunki u birinchi kvadrat son bo‘lib, teng bo‘linar edi. Yetti — imkoniyat ramzi edi, zero inson "yetti oylik bo‘lib tug‘iladi" va balog‘at yoshiga o‘n to‘rt yoshda, ya’ni yettini ikkiga ko‘paytirganda yetadi. Besh soni nikoh ramzi edi, chunki u erkak deb hisoblangan toq va ayol deb hisoblangan juft sonlarning ittifoqi edi. Besh — birinchi juft son (ikki) va birinchi toq sonning (uch) yig‘indisidir.

Ixvon as-Safo sonlarni birliklar, o‘nliklar, yuzliklar va mingliklardan iborat to‘rtta guruhga ajratadi hamda ularni o‘n oltita pifagorcha bo‘linishlar bilan qiyoslaydi. Tabiiy tartibotdan yuqorida to‘rtta oliy daraja (martaba) mavjud: Yaratuvchi, Umumiy aql, Umumiy ruh va Birlamchi materiya. Shuningdek, yilning an’anaviy to‘rt faslga bo‘linishiga alohida e’tibor qaratiladi; to‘rtta shamol va to‘rtta asosiy yo‘nalish (shimol, janub, sharq va g‘arb) mavjud.

Empedoklning to‘rt elementi (olov, havo, suv va tuproq), to‘rt tabiat (issiqlik, sovuqlik, quruqlik va namlik) hamda o‘rta asrlar tibbiyotining to‘rt xilti (safro, savdo, balg‘am va qon) tez-tez tilga olinadi. Ud cholg‘usining to‘rtta tori narsalarning tabiiy tartibiga mos keladi, materiya ham to‘rt xil turga bo‘linadi. Hatto yaxshilik va yomonlik ham to‘rtlamchi bo‘linishga ega. "Risolalar"da jaholatning turlaridan tortib, nafs sifatleri, Qur’on mo‘minlari va maxluqot turlarigacha bo‘lgan ko‘plab boshqa to‘rtlik guruhlari mavjud.

Guruh a’zolarining to‘rt soniga alohida e’tibor qaratishi bu tabiiy narsalar tabiiy narsalar asosan o‘zidan yuqorida turuvchi to‘rtta ruhiy prinsipga to‘g‘ri kelishi va ular bilan o‘zaro garmoniya hosil qilishi kerak edi.

Risolalarga ko‘ra, bir soni ikkidandan oldin mavjud bo‘lgani kabi, Alloh ham Umumiy aqldan oldin mavjud bo‘lgan. Sonlar birning takrorlanishi natijasida ko‘payganidek, maxluqotlar ham Yaratuvchining nurlanishi (emanatsiya) va Uning saxovati natijasida o‘sib, kamolotga erishadi. Ikki soni birning takrorlanishidan hosil

³ "Ixvon as-Safo va Xullan al-Vafo risolalari" (Giyom Defo tahriri), Ixvon as-Safo. Al-Hay’ah al-Misriyah al-Ammah lil-Kitab – 2011 (Qohira), 25-bet (arab tilida)

bo‘lgan birinchi son bo‘lgani kabi, Umumiy aql ham Yaratuvchining Zotidan nurlanib chiqqan birinchi yaratilgan mavjudotdir. Bu parallellik davom etadi. Uch soni — Umumiy ruhga, to‘rt soni — materiyaga, mingliklar — hayvonot olamiga qiyoslanadi. Butun murakkab ramzlar tizimi yana yagonalikka qaytadi va bu "Barchasining qorishmasi bir kabidir" degan iborada ifodalanadi. Bu, ehtimol, barcha narsalar materiyada bir, ammo shaklda (suratda) ko‘p, degan e‘tiqodni aks ettiradi. Shunga o‘xshash boshqa o‘rinlarda aytilishicha, ruhiy olamdagi maxluqotlar darajalari ko‘proq toq sonlarga, juft, butun va kasr sonlar esa boshqa metafizik tushunchalarga o‘xshatiladi. Ixvon as-Safo sonlarni yaxshi bilish Allohning yagonaligini (tavhid) anglashda juda muhim yordamchi ekanligini ta’kidlaydilar va Pifagor ham "sonlarni bilish tavhidga olib boradi" deganini da’vo qiladilar⁴.

Ixvon as-Safo pifagorchilarning Aristotel ta’riflagan asosiy xatosidan qochishga muvaffaq bo‘ldilar. Ular raqam (son) bilan sanaladigan narsa (ashyo) o‘rtasidagi farqni aniq belgilab oldilar. Pifagorchilar bu ikkisini chalkashtirib, nafaqat butun koinotni raqamlar tilida tushunish mumkin, balki koinotning o‘zi raqamlardan iborat, deb ishonishgan. Ular narsalarning mohiyati o‘sha narsaga birinchi bo‘lib tatbiq etiladigan tushunchadir deb yuzaki ta’rif berganlar (masalan, "ikki" soni boshqa sonning birinchi marta ikki barobar bo‘lgani uchun "ikki barobar"lik bilan "2" sonini bir xil narsa deb bilishgan). Biroq, Ixvon as-Safo o‘z bayonlarining boshidayoq bu farqni anglashlarini namoyish etib, "son" so‘zi sanovchining ongida mavjud bo‘lgan miqdorni, "sanaladigan narsalar" esa tashqi dunyodagi real ob’ektlarni anglatishini aniq ta’kidlaydilar.

Ixvon as-Safo ta’limotiga ko‘ra, inson ongida sonlarni idrok etish va amalda qo‘llash qobiliyati dastlab imkoniyat darajasida (potensial) mavjud bo‘ladi. "Imkoniyat" va "voqelik" o‘rtasidagi ushbu fundamental farq bevosita Aristotel an’analariga borib taqaladi. Ma’lumki, biror narsa o‘zini rivojlantirish va ma’lum bir bosqichga yetish salohiyatiga ega bo‘lsa, u imkoniyat darajasida mavjud hisoblanadi. Masalan, urug‘ — bu imkoniyatdagi daraxt bo‘lib, u unib chiqib, kamolga yetgach, voqelikdagi (haqiqiy) daraxtga aylanadi.

Xuddi shuningdek, har bir inson tabiatan imkoniyat darajasidagi hisobchidir. Har bir shaxs sanashni o‘rganish salohiyatiga ega bo‘lib, bu jarayonda u boshqa murakkab ilmlardagi kabi oldindan maxsus tajriba yoki tashqi tamoyillarga muhtojlik sezmaydi. Masalan, biror kishi uchta olmani sanayotganda, aslida u shunchaki tashqi olamni kuzatmaydi, balki o‘z ongida barqaror bo‘lgan "uch" soni tushunchasini ko‘rib turgan ashyolariga nisbatan tatbiq etadi. Ixvon as-Safoning ushbu mantiqiy yondashuvi ularning falsafasi hissiy tajribaga tayanuvchi (empirik) emas, balki sof idealistik asosga ega ekanligini yaqqol namoyon etadi.

Shunga qaramay, Ixvon as-Safo pifagorcha deb hisoblangan hamma narsani ham ma’qullamagan. Masalan, ular "tanosuh" (ruhning bir tanadan boshqasiga o‘tishi)

⁴ Muslim Neoplatonists An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity (Ikhwan al-Safo ') Ian Richard Netton. Edinburgh University Press -p. 35

ta'limotini rad etdilar va o'zlari bilan bu ta'limotga ishonuvchilar o'rtasidagi farqlarni alohida ta'kidladilar⁵.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ixvon as-Safo. Risolalar (Rasa'il Ikhwan al-Safa). 1-jild. – Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah, 1957. – 624 bet.
2. Ixvon as-Safo. Ixvon as-Safo va Xullan al-Vafo risolalari / Giyom Defo tahriri ostida. – Qohira: Al-Hay'ah al-Misriyah al-Ammah lil-Kitab, 2011. – 540 bet.
3. Netton, Ian Richard. Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity (Ikhwan al-Safa'). – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1982. – P. 160
4. Nasr, Seyyed Hossein. An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines. – Albany: State University of New York Press, 1993. – P. 318
5. Guthrie, Kenneth S. The Pythagorean Sourcebook and Library. – Grand Rapids: Phanes Press, 1987. – P. 361

---

⁵ Muslim Neoplatonists An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity (Ikhwan al-Safa) Ian Richard Netton. Edinburgh University Press -p. 37